

Türküstanda türklük we Alyşir Nowaýy

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türküstanda türklük we Alyşir Nowaýy TÜRKİSTAN'DA TÜRKLÜK VE "ALİ ŞİR NEVAİ"

Türk dilini Türkiye Türkçesinden, Türk edebiyatını Güney-Batı lehçesi ürünlerinden ibaret sananlar, büyük Türk şairi Ali Şir Nevai'yi pek hatırlamazlar. Hatırlasalar da önemli saymazlar. Nevai'nin eserleriyle en olgun bir dereceye erişen Orta-Asya (Türkistan), edebi dilini kaba ve zevksiz bulurlar. "Çağ, yasak, karakol, ulus, otağ, oymak, kalpak, ulak, tümen" gibi bugün seve seve kullandığımız birçok kelimenin Türkistan'dan geldiğini düşünmeyerek, yazı dilimize o lehçeden kelime girecek diye ürkerler.

Hâlbuki Ali Şir Nevai, bir bütün olarak ele almak zorunda bulunduğumuz Türk edebiyatının temel taşlarından biri ve en önemlisidir. Türk edebiyatında ilk "Hamse" olarak, onun beş büyük mesnevisinden toplanmış eser bugün elimizde bulunuyor. Bunları incelemeden, edebiyatımızda mesnevi çığırının gelişimi açıklanabilir mi? Mecalisü'n-nefa'is Türkçe yazılmış ilk şairler tezkiresi olarak kaynakların başında yer alır. Bunu incelemeden XV. yüzyılın edebi durumu hakkında verilecek hüküm tam ve doğru olabilir mi? Muhakemetü'l-lugateyn Türk dilinin bir kurtuluş anıtıdır. Bu eseri, dilde milliyetçiliğin bir bayrağı gibi bugün elimizde taşıyoruz.

Nevai'nin her eseri, onun ayrı bir yüzünü ve devrinin ayrı bir özelliğini aksettirir. Bunun içindir ki, bu milliyetçi fikir ve sanat adamını bütün eserleriyle tanımak zorundayız.

Ali Şir Nevai'nin Hayatı

Büyük Türk şairi Mir Ali Şir, Ali Şir Beg yahut Amir Ali Şir

(9 Şubat 1441–1501), mahlası Nevai (Nava’i, Navayi, (tatlı ve ahenkli ses), Timurlular zamanında Orta Asya’da inkişaf eden Türk Çağatay edebiyatının en büyük şahsiyetidir. Ali Şir Nevai, yalnız şark edebiyatında değil, bütün Türk edebiyatı tarihinde müstesna bir mevki işgal eden bir şahsiyet olmuştur. Bu büyük şair Türk dilinin bütün meziyetlerini, değerli vasıflarını anlamış ve Türk dilinin Arap ve Fars dili gibi, bir edebiyat dili olmağa layık olduğunu kavramış ve bu şuura ermiştir. Nevai, Türk dilinin, Fars diline üstünlüğünü ispat için “iki dil muhakemesi” Muhakemet’ül Lugateyn (iki dilin karşılaştırılması) adıyla bir de kitap yazmıştır. Bu kitapta Türk dilinin Fars diline birçok cihetten farklılığını esaslı delillerle ispat etmiştir. Bununla da iktifa etmemiş, şiirle ve nesirle birçok eserler yazarak Türk dilinin ifade kudretini örnekleriyle de ispat etmiştir. Bu eserler vasıtası ile Mir Ali Şir Nevai Türk dilinin Orta Asya’da edebi dil olarak kalmasını temin etmiştir. Türkistan Türklerinin Farslılaşmasına mani olmuştur. 10. ve 11. yüzyıllarda Türklük şuurunun en güzel abideleri olan, Yusuf Has Hacib, 1069’da tamamlanan eseri Kutadgu Bilik (Mutluluk veren bilgi) ile Kaşgarlı Mahmud, 1072–73 yıllarında tamamlanan Divan-ı Lûga-it Türk, Türklük şuurunun en güzel abideleri idi. 15. yüzyılın en parlak mümessili ve abidesi ise 1499 yılında yazdığı Muhakemet’ül Lugateyn eseri ile Mir Ali Şir Nevai’dır.

Türkistan edebiyatının en büyük simaları, şiirde Mir Ali Şir Nevai, nesirde Rubguzi ile Zahirüttin Baber’dır. Mir Ali Şir Nevai’nin Türk edebiyatı tarihinde müstesna bir yeri vardır. Ahmet Yesevi’den sonra Mir Ali Şir Nevai devrine kadar Türkistan birçok şair ve devlet adamı çıkarmıştır. Bunlardan Sekakki, Bakırgani, Lütfi, Emiri, Ebu’l Fazıl Beyhaki, Ebu Müslim Horasani, Rabia Belhi, Muhammed Celaleddi-i Rumi, Feridüddin-i Attar isimleri zikredilmelidir.

Bilindiği üzere, İslamlıktan sonra ki Orta Asya edebi Türkçesinin Çağatay kolunu temsil eden en ünlü şair Ali Şir Nevai’dır. Türkiye içi ve Türkiye dışı Türkoloji alanında,

doğrudan doğruya veya dolayısıyla Çağatay Türkçesi ve Ali Şir Nevai üzerine yapılmış kısıtlı da olsa çeşitli yayınlar vardır. Ancak, bunların hemen büyük bir kısmı Nevai'yi birer yönü ile yahut Çağatay Türkçesi dolayısıyla ele almış yazı ve araştırmalardır. Özellikle bizde, Ali Şir Nevai'yi, onun Türk edebiyatına yaptığı hizmeti, Türk kültür dünyasında bıraktığı etki ve uyandırdığı yankı ölçüsünde ele alacak, kişiliğini ve sanatını devrin tarihi ve sosyal şartları içine yerleştirerek ve eserlerinin tümünü kavrayacak bir şekilde inceleyecek araştırmalara ihtiyaç duyulmakta idi.

15. yüzyılda Çağatayca'nın (Çağatay Türkçesi'nin) klasik bir yazı dili olarak kimlik kazanmasında Ali Şir Nevai'nin önemi bilinmektedir. Nevai öncesinde ve Nevai'nin çağında, Timurlular devletinde Türkçe yazan aydınlar azdır. Nevai, Türkçeyi edebi dil olarak kullanmayan, Farsça yazan çağdaşlarını kınar. Çağdaşlarının Farsça'nın karşısında edebi dil olarak Türkçeyi yetersiz görmelerini eleştirir; eğer emek verilirse Türkçenin de Farsça kadar, hatta daha fazla anlatım inceliklerine sahip olduğunun görüleceğini belirtir. Bu görüşlerini Muhakemet'ül Lugateyn'de görürüz.

Ali Şir Nevai, Hamse sahibi ilk Türk şairdir. (hamse 5 mesneviden oluşur), Tezkire sahibidir. Türk edebiyatındaki biyografi: "Mecalüs'ün Nefais". Şehrengiz: doğup büyüdüğü "Herat" kentinin doğal güzelliklerini anlatır. Şiirlerini yaşamının değişik dönemlerine göre sınıflandırıp kronolojik olarak divanında toplamıştır.

Ali Şir Nevai'yi Batı Türkleri arasında bütün yönleriyle tanıyanlar pek azdır. Büyük şairin hayatını, sanatını ve kişiliğini, eserlerinin tümünü kucaklayacak genişlikte inceleyen bir eser bizde henüz yazılmamıştır. Lehçe farklılığı, bu kayıtsızlığın nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim Osmanlı tezkirecileri, Ali Şir Nevai'ye yer vermemişler, ancak Faizi ve Kâtip Çelebi ile Müstakimzade, eserlerinde birkaç satırla ondan bahsetmek gereğini duymuşlardır.

Tanzimat'tan sonra, Nevai'nin gazelleriyle mesnevilerinden seçilmiş birkaç parça, Ziya Paşa'nın Harabatı'nda yer alır. Mektep dergisinde İsmail Hakkı'nın "Çağatay Şairleri" başlıklı yazı serisinde, Belin'in eserinden bazı bilgilerin aktarıldığı görülür. Kamusü-l A'lam, Lügat-ı Tarihiye ve Cografıye gibi eserlerde Nevai'nin kısa ve eksik biyografisine rastlanır. Muhakemet'ül-Lugatyn'in metni ile Batı Türkçesi'ne çevirisi, başına eklenen Belin'in eserinden yapılmış bir özetle birlikte, Necip Asım tarafından yayımlanır.

Meşrutiyet devrinde Nevai ile ilgili birkaç yazı, o zamanki bilgilere yenisini katacak nitelikte olmasa da, Cumhuriyet devrinde Çağatay edebiyatından, bu arada Nevai'den bahseden yazılar görülmeye ve edebiyat kitaplarında başka lehçelere de yer verilmeğe başlandığı görülür.

9 Şubat 1941'de doğumunun 500. yıl dönümünde yapılan anma töreni dolayısıyla başlamış olan umut verici yayın ışıltıları ne yazık ki kısa zamanda sönmüş; bu konuda ki araştırmalar rahmetli Fuad Köprülü'nün İslam Ansiklopedisi'ndeki Çağatay Edebiyatı ve Zeki Velidi Togan'ın Ali Şir Nevai ile Rıza Nur'un yayınladığı Türk Bilig Revüsü'ndeki Ali Şir Nevai ile ilgili çalışmalar bir yana bırakılırsa, yalnız İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin öğretim alanındaki çalışmalarına ve bununla ilgili belirli yayınlara bağlı kalmıştır.

Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu, 1963 yılındaki toplantılarından birinde, o zaman ki Gramer Kolu başkanının teklifi ile Nevai'nin 9 Şubat 1966'ya rastlayan 525. doğum yıl dönümü için, onun hayatını, sanatını, kişiliğini ve eserlerini tanıttacak, bir eser hazırlatılmasını karar altına almış bulunuyordu. İşte Türk Dil Kurumunun, Sayın Agâh Sırrı Levend'e hazırlatmış olduğu 4 ciltlik kıymetli eser, bu mutlu kararın başarıya ulaşmış bir sonucudur.

Daha sonra, Ali Şir Nevai ile ilgili yeni çalışmalara pek rastlanmaz. Ali Şir Nevai'nin doğumunun 550 yılı anısına 1991 yılında Rusya Merkez Bankası'nca hatıra para basılır ve Dünya

Para Katalogu'nda yer alır.

Ali Şir Nevai'nin doğumunun 570'inci yıl dönümünde, Türkiye'de uluslararası araştırmacıların katıldığı Avrasya'ya Yön Veren Şahsiyetler-1 isimli sempozyum düzenlenir. Afganistan ve Özbekistan'da bulunan "Nevai'den Esintiler" adlı tarihi yerleri içeren fotoğraf sergisi de bu sempozyuma eşlik eder.

Nevai, XV. yüzyılda Orta Asya'da gelişmeye başlayan Çağatay lehçesinin en büyük şairi, Türk edebiyatının en önemli, en değerli kişisidir. Nevai, yalnız bir şair değildir. İleri görüşlü fedakâr bir devlet adamı, geniş düşünceli bir Müslüman, inanmış bir tarikat adamı, şiiri ve sanatı koruyan bir Türk düşünürü, Fars dili ve edebiyatının yaygın olduğu bir devirde Türk dilinin zenginliğini ve üstünlüğünü ileri süren şuurlu bir Türk milliyetçisidir.

Türk edebiyatının en büyük şair ve dil bilgini olan ve XV. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkleri arasında yetişen Ali Şir Nevai, gerek Çağatay Türkçesi denilen klasik edebi dilin kurucusu, gerekse Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük temsilcilerinden birdir.

15. yüzyıl Türk Dünyası ve Genel Durum

Timur 1405'de ölünce, büyük Türk İmparatorluğu dağılmaya yüz tutmuştu. Timur'un oğullarından üçü kendi sağlığında ölmüş, yalnız küçük oğlu Şahruh kalmıştı. Şahruh, taht kavgası nedeniyle kardeşlerinin oğullarıyla çarpışmak zorunda kalmış, sonunda Horasan ile Maverâünnehir'i, elinde tutabilmişti. Şahruh, Horasan'ın merkezi olan Herat'ı kendi için yeniden merkez yapmış, Maverâünnehir'in merkezi olan Semerkant'ın valiliğini de oğlu Uluğ Bey'e bırakmıştır.

Şahruh'un saltanatı 43 yıl sürmüş ve 1447'de ölünce yerine Uluğ Bey geçmiştir. Fakat yine ülkenin her yerinde ayaklanmalar başlamış ve Uluğ Bey, başta oğlu Abdüllatif olmak üzere birçoklarıyla savaşmak zorunda kalmış ve iki yıl kadar süren çekişmeden sonra, oğlu Abdüllatif tarafından

öldürülmüştür. Daha sonra Semerkant'ı Ebu Sait eline geçirmiştir. Bundan sonra Herat'a önce Ebulkasım Babur, onun 1457'de ölümü üzerine de Ebu Sait hâkim olmuştur. Onun 1469'da Azerbaycan'daki Karabağ'da öldürülmesi üzerine, Herat'ta genç Hüseyin Baykara saltanatını ilan etmiştir. Bir aralık Şahruh'un torunu Mirza Yadigâr Mehmet, Uzun Hasan'dan aldığı kuvvetle Herat'ı ele geçirmişse de, Baykara Yadigâr'ı öldürerek Herat'a hâkim olmuştur. Baykara'nın saltanatı 40 yıl sürmüştür[1].

Herat, bu devirde büsbütün genişlemiş, yeni mimari eserleriyle bir kat daha gelişip güzelleşmiştir. Baykara'nın Kuzey-doğu'da yaptırdığı Bag-ı Cihan-Ara eseri hepsinden daha görkemli ve yeni yaptırdığı Sultaniye medresesi de ün kazanan kurumlar arasına girmiştir. Çarşı büyümüş, pazarlar genişlemiş ve yeni alışveriş merkezleri de inşa edilmiştir.

Mevsime göre yaz ve kış eğlenceleri yapılıyor, av âlemleri, at ve ok yarışları, pehlivan güreşleri, musiki ve içki meclisleri tertipleniyordu. Bayram şenlikleri, düğünler, belirli zamanlarda yapılan törenler, şehirdeki hareket ve canlılığı artırmıştır.

Orta Asya'da Timur'un hâkim olduğu ülkelerde edebi dil Farsça idi. Türk şairleri Farsça kaside ve gazel söylemekle kendilerini tanıtmaya çalışıyorlardı. Saraylarda ve aydın çevrelerde Farsça yazılmış eserler itibar görüyor, kültürel faaliyetler Farsça yapılıyordu.

Böyle olmakla birlikte, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Türkçe yazan şairlerde görülmüş ve Çağatayca gelişme yolunu tutmuştur. XV. yüzyılın ilk yarısında Sekkaki, Atayi, Emiri, Gedayi, Ahmet, Haydar ve Lütfi, ün kazanmış şairler arasındadır. Nevai, Lütfi'yi devrin en büyük şairi olarak anar. Onun bazı gazellerini tahmis etmiştir. İşte Nevai'nin işlediği dil, bu şairlerin kullandığı dildir[2].

Ali Şir Nevai, devlet adamlığı ve siyasi kişiliğinin yanı sıra

güzel sanatlar ile de yakından ilgilenmiş, 15. yüzyıla damgasını vurmuş bir şair ve âlim, şiirin Türk dillinin gücünü hazmetmiş, anlam yaratmaktan öteye geçmesine hizmet etmiş ve kaleme aldığı manzum ve mensur eserleri ile Türkçe'yi yüksek bir sanat dili haline getirmeyi başarmıştır. Yaşadığı dönemde edebiyat dünyası onun ne kadar değerli ve eşsiz olduğunu tam anlamıyla kavrayamamış olsa da, Nevai'nin önemi günümüzde daha net anlaşıyor. Ali Şir Nevai edebiyat yaşamı boyunca sistematik dil yapısından uzak durarak, unutulmaya yüz tutan bir dile ivme kazandırmış, ona hayat vermiştir.

Nevai'nin fikri hayatı çok zengindir. Bu hayatın yıllar boyunca gelişimini, sırasıyla incelediğimiz eserlerinde izlemiş olduk. O, her eserinde, düşünce âlemiyle ilgili başka bir konuyu ele almış, çeşitli sorunlara değinmiş, kendi görüşünü belirterek çözüm yolları aramış ve göstermiştir.

Türk dilinin gelişmesine öncülük eden, Ali Şir Nevai, Afganistan sınırları içinde bulunan Herat şehrinde 9 Şubat 1441'de dünyaya geldi. Babası Kikçine Bahşi yâda Kikçine Bahadır adında bilgin biridir. Horasan ve Semerkant'ta eğitimine devam eden şairin ilk öğretmeni babası olur ve edebi hayatında da, büyük bir iz bırakır. Babasının ölümü üzerine Ebü'l Kasım Babür'ün koruması altında çok iyi bir eğitim görür. Nevai, Meşhed, Semerkant gibi devrin önemli bilim ve kültür merkezlerinde kendini yetiştirme imkânı bulur. Ali Şir Nevai'nin Herat Hükümdarı Hüseyin Baykara ile çocukluktan beri arkadaş olması, gelecekte devlet adamı kişiliği kazanmasında önemli bir rol oynayacaktır. Sultan Baykara'nın devletin başına geçmesi ve şairi yanına alması ile başlayan bu siyasi serüven Nevai'nin önce mühürdar daha sonra da vezir olması ile devam eder. Görevi süresince vaktini kitap okuyup, ilim çevreleri ile sohbet ederek geçiren, sık sık araştırmalar yapan şair, mevki itibarı ile çok sayıda âlim ve edip ile çalışma imkânı da elde eder. İlmin ve sanatın zenginliğine kapılan Nevai, zamanla siyasi kişiliğinden uzaklaşmaya başlar, görevinden istifa etmek istese de Hüseyin Baykara bunu kabul

etmeyerek onu Esterebad Valiliği'ne tayin eder. Devlet adamı kimliği ve topluma hizmet etmekten duyduğu keyifle vakıflar kurarak, birçok medrese ve küllüye yaptıran Nevai, yaptırdığı kütüphane ve küllüye ile eğitim ve bilimin gelişmesine katkı sağlar. Bilim ve sanatta her zaman siyasetten daha fazla keyif alması, bulunduğu çevrenin de sanata yönelmesinde etkili olur. Kendi gibi sanatçı bir kişiliğe sahip olan Baykara ile beraber Herat kentinin bilim ve kültür hayatının canlanmasında önemli hizmetleri olur[3].

Türkçenin Öncüsü

Ali Şir Nevai, yetiştiği muhitin tesiriyle Fars dili edebiyatını çok iyi biliyor ve adeta çocukluğundan beri Fani mahlasıyla Farsça güzel şiirler yazıyordu. Fakat milli şura sahip olan bu büyük adam, bütün hayatında Türk dili'nin yüksek bir sanat ve kültür dili olmasına çalıştı. Ondan evvel Orta Asya Türkleri arasında oldukça zengin bir Türk edebiyatı inkişaf etmemiş değildi; lakin Türk münevverleri, fena bir modaya tabi olarak, Türkçe değil Farsça yazmayı bir marifet sayıyorlardı. İşte Nevai bütün hayatında buna karşı mücadele etti; Türk diliyle her türlü eserler yazdı ve muhitindeki Türk şair ve müelliflerinin Türkçe yazmalarını şiddetle teşvik etti. Bu büyük adamın, ölümünden yaklaşık bir yıl evvel yazdığı Muhakemet'ül lugateyn adlı bir eser vardır ki, burada, Türkçenin, ifade kabiliyeti ve güzellik bakımından Farsçadan yüksek olduğunu ispata çalışmıştır.

Türk dilinin, Türk kültürünün bu büyük kahramanı, hizmetlerinin mükâfatını parlak bir suret de gördü; Çağatay Lehçesi, ondan sonra büyük bir kültür dili halinde inkişaf etti. Nevai'nin eserleri yalnız Orta Asya Türkleri arasında değil Kaşgar'dan Tuna ötelere ve Basra'dan Volga kıyılarına kadar Türk kültürünün hâkim olduğu geniş sahalarda asırlarca okundu, taklit edildi. Bu bakımdan, onu sadece Çağatay edebiyatının değil, umumi Türk edebiyatının büyük bir siması, umumi Türk kültürünün müstesna bir şahsiyeti olarak tescil etmek mecburiyetindeyiz.

Geçmişten günümüze birçok şair ve yazar onun kaleminden ve düşüncelerinden etkilenmiş, Azeri lehçesi ile eserler veren Fuzuli'den, büyük divan şairi Nedim'e kadar birçok şair Ali Şir Nevai'nin açtığı yoldan yürümeyi sürdürmüştür. Sadece edebiyat dünyası değil, Doğulu ve Batılı birçok bilim adamı da Nevai'nin eserleri üzerinde önemli araştırmalar yaparlar. Bugün Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında onun yapıtları ön sıralarda yer alır. Aradan geçen asırlara rağmen onun eserlerinin değerinin ve öneminin daha net anlaşılmasını sağlar. Nevai, sanatçı kişiliği, Türk dili sevgisi, Türklük şuuruyla, Türklüğe bağlılık ve duyarlılığıyla kendisinden sonraki bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarına örnek olmaya devam eder. Ali Şir Nevayi, asrı'nın, Türklük ve Türkçe aşığı şuurlu Türkçü ve devlet adamı idi.

Ali Şir Nevai, devlet adamlığının haricinde zamanının büyük bir kısmını sanata ve ilme, özellikle de Türk dilinin gelişmesine harcar. Türkçe ile dönemin en geçerli edebiyat dillerinden biri olan Farsça ile olduğundan daha üstün nitelikte eserler elde edebileceğine inanan Nevai, bunu kanıtlamak için büyük çaba sarf eder. Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü, sanatçıların Farsça eserler yazmayı tercih ettiği bir dönemde, Nevai, Türkçenin de zenginliğini kanıtlamıştır. Ali Şir Nevai'nin sahip olduğu milli şuur ve Türkçe sevgisi, eserlerine ilham kaynağı olmuştur.

Türk nâzımında çü tartıpmın âlem
Eyledim ol memleketni bir kalem

Ali Şir Nevai, 15. yüzyılda Türkçeyi, bulunduğu coğrafyanın iki baskın dili Arapça ve Farsça karşısında ısrarla savunmuş, adeta Türk diline kişilik kazandırmış, Nevai'den sonra uzun yıllar Türk dilini ve kültürünü bütün unsurları ile birleştirici bir Türk aydını çıkmamıştır. Abror Gulyamov'un belirttiğine göre, Puşkin kendi eserlerinde 21 binden fazla tekrarlanmayan kelime kullanmıştır. Şekspir yaklaşık 20 bin, Cervantes 18 bine kadar, Ali Şir Nevai ise tüm eserlerinde 1 milyon 328 bin kelime kullanmıştır. Bunlardan yaklaşık 26 bini

tekrarlanmayan kelimedir. Sebebi Nevai'nin Arapça, Farsça ve Urduca gibi birçok dilden faydalanmış olmasıdır[4].

Ali Şir Nevai, 1476'da Cami'nin irşadıyla Nakşibendî tarikatına girmiştir. Nevai, Herat'ta çıkan karışıklıktan olsa gerek çok bunalmış, Herat'tan uzaklaşmak için Meşhet'e gitmiş ve oradan Baykara'ya gönderdiği bir mektupla Hacca gitmek için izin istemişse de, Baykara'nın yolların tehlikeli olduğunu söylemesi üzerine vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Nevai'nin son zamanlarda sağlığı da bozulmuş, yalnız ruhen değil, bedenen de rahatsızlanmış. 1500'de Baykara'nın Esterabat'dan dönüşü sırasında bir kalp krizi geçirmiş ve Sultan'ın elini öptükten sonra yere yığılmıştır. Eski arkadaşının bu haline üzülen Baykara, onu kendi tahtıravanına bindirerek Herat'a getirmişse de, Nevai kurtarılamamış ve 3 Ocak 1501'de Pazar günü sabaha karşı hayata gözlerini yummuştur. Kutsiye camii yanında hayatta iken yaptırdığı külliye gömülmüştür. Sultan Hüseyin Baykara, büyük cenaze töreninden sonra üç gün Nevai'nin evinde kalarak yas tutmuş, yedinci gün, şehrin kuzeyindeki Havz-ı Mahiyan'da Türk töresi gereğince verilen "yuğ yemeği" törenine başkanlık etmiştir[5].

Ali Şir Nevai, 8 yaşında henüz çocukken şiir söylemeye başlamıştır. Çocuktaki bu şiir merakı ailesinden gelmiştir. Babası Kikçine Bahadır, Herat'taki evinde sık sık şairleri, ressamı, musikişinasları toplar meclisler kurarmış. Nevai'nin dayıları olan, Kabili ile Garibi de tanınmış şairlerdir. Nevai'nin divanı ilk kez bir şiir meraklısı tarafından 1465 tarihin de toplanmıştır. Şair o zaman 24 yaşındadır.

Yene Husrev, ul Türkî Hindu lakab,
Ki söz birle aldı Acem ta Arab

Bilginlerimiz, Ali Şir Nevai'yi Homer, Dante, Nizami, Sadi, Şekspir, Balzak, Tolstoy ve Tagor gibi büyük sanatçılarla aynı seviyede görüyorlar. Nevai, sanatının derecesi, milli

edebiyatın gelişmesine olan hizmetleri ve telif ettiği çok sayıda eseriyle yalnız Şekspir, Balzak ve Lev Tolstoy ile mukayese edilebilir ve onlarla aynı seviyede sayılabilir. Diğer taraftan, çok sayıda kaliteli eser vermesinin yanı sıra Timur ve oğullarının saltanatları döneminde büyük bir devlet adamı sıfatıyla cemiyet ve millet hayatındaki büyük tesirini de düşünürsek, o hem sanatkâr, hem de devlet adamı olarak çok önemlidir.

Vatan, millet, bayrak, dil ve din sevgisi, Milli varlığının temel taşlarıdır. Bunlardan birini ötekinden üstün tutamayız. Milli varlığımız onlarla oluşur. Onlarsız düşünülemez. Vatan, millet, bayrak, dil ve din, milletlerin güçlü birlikteliğidir. Ali Şir Nevai, yüzyıllar önce bu bilince ulaşan, özellikle dil konusunda olumlu düşünceler ortaya koyan, onları uygulayan, Türk Milliyetçiliği tarihinde adı saygı ile anılması gereken yüce kişilerden biridir. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın deyişiyle, "O, kendi ulusunu ve dilini sevmiş, bütün varlığı ile kendini Türk şiirine vermiş ve bu bakımdan tarihte oynadığı eşsiz rolün bilincine ermiştir"[6]

Nevai'nin Eserleri'nden Bazıları

Şairin kendisinin tertip ettiği ilk divan Bedayu'l-Bidaye adını taşır. Bunu ne zaman tertip ettiği bilinmemekle beraber, Baykara'nın tahta geçtiği tarihten sonra tertiplediğine göre, 1469 yılından sonradır.

Şairin ikinci divanı da Nevadirü'n-Nihaye adını taşır. Bunu da ne zaman tertiplediğini bilemiyoruz. Şair o tarihten sonra gazel yazmamağa karar vermiştir. Yalnız herhangi bir esinle ara sıra beyitler, matla'lar söyleyip bunları saklamaktadır. İleride sırası gelince bunları tamamlayarak ziyan olmaktan kurtaracaktır. Bu çalışma 50 ile 60 yaşları arasındadır. Bir yandan Baykara'nın, bir yandan da Cami'nin tavsiyesiyle şiirlerini tamamlamaya başlamış, bunları eski yazdıklarıyla birlikte Hazayinül'l-Maani adı altında toplayarak 4 divana ayırmıştır[7].

Garaibü's- Sigar 8 – 20 yaşları arasında söylediği şiirler
Nevadirü's Şebab 20 – 35 yaşları arasında söylediği şiirler.
Bedayiu'l-Vasat 35 – 45 yaşları arasında söylediği şiirler.
Fevaidü'l-Kiber 45 – 60 yaşları arasında söylediği şiirler.
Nevai'nin bir de Farsça divanı vardır ki, bunun da iki nüshasından biri Nuruosmaniye de, öteki de, Türk-İslam Müzesindedir. Nevai'nin asıl büyük eseri Hamse'dir. Nevai Hamse'ye 1483'de başlamıştır. Bu tarihten çok önce Seyit Hasan Erdeşir'e yazdığı manzum mektupta Herat'ın takdirsizliğinden bahsederken: "Firdevsi Şeh-name'yi 30 yılda meydana getirmiş, bu benim için 30 aylık iştir". Demekte, Nizami'nin hamse'sinden bahsederken de: "Onun 30 yılda yaptığını ben iki üç yılda yaparım" diye övünmektedir. Nevai gerçekten dediği gibi yapmış beş mesneviyi 2 yıl gibi kısa bir zamanda bitirmiştir.

Nevai'nin en önemli eserlerinden biri de Muhakemetü'l-Lügateyn adlı yapıtıdır. Türk dilinin haklı bir savunmasıdır. Şair bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıyor. Türk dilinin daha zengin ve daha üstün olduğunu kaydediyor. Türkçe yüz kelime alıyor. Bunlar ağlamanın çeşitleridir. Türk dilinde bunların ayrı kelimelerle belirtildiği halde, Farsçada bir tek kelime ile karşılandığını söylüyor. Ana dili olan Türkçeyi bırakarak, sözde hüner göstermek için Farsça yazan gençleri kınıyor. "Vaktiyle bende Farsça yazmıştım. Fakat Türkçenin üstünlüğünü görerek bunda karar kıldım" diyor.

Divanları ile Hamsesi dışında kalan eserleri: Münacat (hangi tarihte yazıldığı belli değil, külliyat nüshalarının başında yer alır),

Çihil Hadis 1481, Vakfiyye 1481, Nazmü-l Cevahir 1485, Tarih-i Enbiya ve Hükema 1485, Tarih-i Müluk-i Acem 1485, Halat-ı Seyyid Hasan Erdeşir 1490, Mecalisü'n-Nefais 1491–92 Münşeât 1491–92 Risale-i Muamma (Farsça hangi tarihte yazdığı belli değil), ve diğerleri.

Nevai vakit buldukça tarih de yazmıştır. Tarih-i Müluk-ı Acem

ile Tarih-i Enbiya ve Hükema gibi Türk tarihinden bahseden bir de Zübdetü-t Tevarih varsa da şimdiye kadar bulunamamıştır[8].

Osmanlı yüksek çevrelerinde dillere destan olan “Hüseyin Baykara Meclisleri” Nevai’nin şiirlerinde canlanır. Sultanın dostu, büyük şair, devlet adamı Ali Şir gazellerinde, müstezad,terci’i bend ve özellikle Sakiname’sinde saray işret meclislerini coşkulu bir üslupla dile getirir[9].

Nevai’nin Fars kültürüne karşı koyması ve şuurlu bir şekilde mücadele etmiş olmasının tarihi ehemmiyeti büyüktür. Çünkü Nevai zuhur etmemiş olsa idi, Molla Cami gibi Fars edipleri tesiri altında Türk aristokrasisi Farslaşmış olacaktı. Nevai sayesinde Türkistan Türkçesi dünyanın zengin edebi dilleri arasında yerini almıştır. Onun için Nevai’nin ismi Türk tarihinde daima hürmetle ve minnetle zikredilecek ve anılacaktır[10].

Ali Şir Nevai, Türk Çağatay uygarlığının simge, eserleri ile devrine örnek olmuştur. Türkçe ile Farsça’yı karşılaştırarak, Türk dilinin Fars dilinden daha üstün olduğunu kanıtlayan ilk şairdir. Kaşgarlı Mahmud’tan sonra Türk diline “Muhakemetü’l Lügateyn” adlı eseri ile büyük katkıda bulunmuştur. “Beş Mesnevisinden meydana gelen”, “Hamse’si” ile Türk edebiyatının ilk hamse şairidir. Türk Edebiyatı’nda tezkire yazma geleneğinin temeli Ali Şir Nevai’nin “Mecalisü’n Nefayis” adlı eserine dayanır. Nevai’nin Türk edebiyatına olduğu kadar Çağatay edebiyatının oluşmasında da önemli bir katkısı vardır. Türkçe’nin gelişmesine öncülük eden Nevai, Türk edebiyatının en büyük şairlerindendir. Ali Şir Nevai’nin Türk milletinin maneviyatına, kültürüne, dil ve edebiyatına katkıları çok büyüktür. Ali Şir Nevai, şair olmasının yanı sıra başarılı bir siyaset ve devlet adamıdır. 32 yıl devlette üst görevlerde bulunan şairin, “Divanımı Çin’den Tebriz’e kadar göndererek ülkeleri kalemimle fethettim”, demektedir.

Nevai’nin Özel Hayatı

Nevai hiç evlenmemiştir Nevai için hayatta en önemli şey sevgidir. Sevgisini millete, hükümdara, dostlarına, arkadaşlarına ve bütün insanlara karşı bol bol göstermiştir. O, bütün yazılarında mensup olduğu milletin yararını gözetmiş, eserlerini Türklere, Türkçe öğretmek ve okutmak için yazmış, devlette görev almış, hükümdarına danışmanlık yapmış ve devlet yetkilileri ile şehzadelere durmadan öğütler vermiş, hayatını bu uğurda harcamıştır. O, millete karşı sevgisini gerek Herat'ta, gerek Horasan'ın başka yerlerinde 300'den fazla hayratla göstermiştir. Herat'ta cami, medrese ve külliye, vakıflar meydana getirmiştir.

Nevai'nin Herat'taki evi şairler, bilginler ve musiki üstatları için bir toplantı yeri olmuştur. Bu toplantılarda şiirler okunur, tartışmalar yapılır ve musiki fasılları geçilirdi. Kendisinin musiki ile de ilgisi vardır. Birçok besteler onundur. Nevai pek çoklarının şiirlerini düzeltmiş, hakemlik etmiş, düşüncelerini ortaya koymuştur. Nevai, sanatın "hüner" ve "marifet" göstermekten ibaret sayıldığı bir devirde, anlama da, değer ve önem vermesini, fikri esas alınmasını bilen bir şair olmuştur. Bu sebeple onun fikir hayatında da büyük bir zenginlik göze çarpar. Tek başına bir devri temsil edebilecek değerde üstün bir şair, yüksek değerde sanatçı ve devlet adamı olan Mir Ali Şir Nevai, tesirini günümüze kadar sürdürmüş bulunan nadir şahsiyetlerden biridir.

Nevai'nin etkilendiği şairler daha çok Nizami, Emir Husrev, Cami, Sadi, Hafız Şirazi ve Attar'dır. Nevai'nin etkilediği alan ve şairler, çok daha geniştir. Türkistan ve Anadolu'da birçok şairler onun etkisi altında kalmışlardır. Fuzuli ve Nedim bunların başında gelir. XVI. yüzyıl şairlerinden Cemili onun divanına kafiye sırasıyla nazireler söylemiştir.

Sonuç

Timurilerin en parlak dönemlerinden günümüze, Herat Şehri, Hüseyin Baykara ve onun meşhur şairi, arkadaşı, veziri Ali Şir Nevai'nin hatıraları Türkistan coğrafyasında ve Türklüğün

gönül dünyasında asırlardır yaşamaktadır. Nevai, ünlü bir şair, değerli bir sanatçı, kâmil bir insan, şefkatli bir dost, dini bütün bir Müslüman, yurdu ve milleti için çarpınan değerli bir Türk milliyetçisidir. Nevai, Türk diline hizmeti ve ortaya koyduğu eserleriyle, Türk milliyetçiliği tarihinin ölümsüz şahsiyetleri arasına karışmıştır. Türk dilinin ve Türk milletinin tarihini inceleyenler, yüzyılların ötesinden, günümüze bu ruhu taşıyan Nevai, Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük temsilcilerinden biridir. Türklük var oldukça yaptığı hizmetler unutulmayacaktır. Fuzuli, Nedim, Şeyh Galip gibi, en büyük şairlerimizden üstat olarak tanıdıkları Nevai'yi, Bundan sonra da, Türk gençliğine bütün yönleriyle tanıtılmasında büyük faydalar vardır.

Mir Ali Şir Nevai'nin tesiri doğuda Hindistan'ı ve batıda ise Osmanlı İmparatorluğuna kadar olan alanda büyük bir etki meydana getirmiştir. Nevai taşıdığı yüksek vasıflarla sadece Türkistan ve Türkçe konuşulan bölgelerde değil, bütün dünyaya ve insanlığa mal olmuş değerli bir şahsiyettir.

Bu makalenin amacı, bir süre görev yaptığımız Afganistan'da Herat kentinde külliyesi bulunan değerli Türk şair ve devlet adamı Ali Şir Nevai'nin, Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinde top ve kurşun yağmuruna tutulan ve ağır derecede hasar gören, Türbe ve külliyesinin restorasyon çalışmaları için hazırlamış olduğumuz bilgi notu ile Ali Şir Nevai, hakkında yapılan çeşitli çalışmaları da gözden geçirerek, Türk dili ve kültür hayatına eşsiz eserler kazandıran değerli Türk evladının unutulmamasına ve yeni nesillere de tanıtılmasında çok büyük yararlar vardır. Çünkü Ali Şir Nevai, gerçekten unutulmaması gereken büyük bir Türk milliyetçisidir.

Takdir edilir ki, çok yönlü ve değerli büyük bir şahsiyet olan, Ali Şir Nevai'yi bir makaleye sığdırmak ve tanıtmak imkânsızlığının bilincinde olmamıza rağmen, yerinde yapmış olduğumuz Ali Şir Nevai külliyesi restorasyon fizibilite çalışması nedeniyle kısa bir yazıyla da olsa yeni nesil için, yeniden hatırlamak ve hatırlatmak istedik.

Turan CAN,
TİKA-Araştırmacı-Kabil-Afganistan.

Dipnotlar:

1. Levend, Sırrı Agâh, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 285, s. 173 Ankara 1966
2. Levend, Sırrı Agâh, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 286, s. 173 Ankara 1966
3. Güney, Gizem, Hazar World, İnfomag Yayıncılık, İstanbul 2013
4. Gulyamov, Abror, Avrasya'ya Yön Veren Şahsiyetler Sempozyumu, bildiri kitabı, İstanbul 2012
5. Levend, Sırrı Agâh, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 288, s. 173 Ankara 1966
6. Dizdaroğlu, Hikmet, Nevai'de Dil Bilinci, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 292 sayı. 173, Ankara 1966
7. Levend, Sırrı Agâh, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 289, s. 173 Ankara 1966
8. Levend, Sırrı Agâh, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 291, s. 173 Ankara 1966
9. Halil İnalcık, Seçme Eserleri, III. Has-Bağçede ayş u tarab, Nedimler, Şairler Mutribler, s. 133, İstanbul 2011
10. Sadri Maksudi Arsal, Türk Dili İçin, Türk Ocakları ilim ve sanat heyeti neşriyatından, milli seri sayı 1, s, 204–207 Ankara 1930

■ Kaynakça

- ♦ M. Fuad Köprülü, Bir yıl dönümü, Ülkü, Dergisi, Cilt, XVI. Sayı, 96 s 481–483, Ankara 1941
- ♦ Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Ali Şir, İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Eskişehir 1997
- ♦ Prof. Dr. Fuad Köprülü, Ali Şir Nevai, 9 Şubat 1441- 3 İlkkânun 1501, Maarif Matbaası, İstanbul 1941
- ♦ Prof. Dr. Fuad Köprülü, Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını,

Eskişehir 1997

- ◆ Dr. Ali Nihat Tarlan, Ali Şir Nevayî, Ali Şir Nevayî'nin Beşyüzüncü Doğum Yıldönümü Münasebetiyle Üniversitede Verilen Konferanslardan, İstanbul 1942
- ◆ Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevai, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, Cilt,1 Ankara 1965
- ◆ Gizem Güney, Hazar World, İnfomag Yayıncılık, İstanbul 2013
- ◆ Abor,Gulyamov, Avrasya'ya Yön Veren Şahsiyetler Sempozyum Bildiriler Kitabı İstanbul 2012
- ◆ Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevai, Türk Dili Dergisi, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, s. 173 Ankara 1966
- ◆ Türk Dil Kurumu, Türk Dili, Ali Şir Nevai Özel Sayısı, Sayı, 173 Ankara 1966
- ◆ Ali Şir Nevai, Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, Nu: 2, İstanbul 1962
- ◆ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Özbek Edebiyatı II. Cilt 15. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2000
- ◆ Halil İnalçık, Seçme Eserleri, III. Has-Bağçede Ays u Tarab, Nedimler, Şairler Mutribler, İstanbul 2011
- ◆ Sadri Maksudi Arsal, Türk Dili İçin, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından, Milli Seri Sayı: 1 Ankara 1930
- ◆ Ali Şir Nevai, Muhakemetü-l Lugateyn, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, Ankara 1996
- ◆ Ali Şir Nevai, Mizan'ül Evzan, Haz. Kemal Eraslan, Ankara 1993
- ◆ A.Nevai, "Mükemmel Eserler Toplamı", 9 Cilt, Taşkent 1992
- ◆ Turan CAN, Ali Şir Nevai, Türbe ve Külliyesi Hakkında Bilgi Notu 2007-2008 Kabil/Afganistan
- ◆ F.Sema Barutçu Özönder, Ali Şir Nevayî, Muhakemetü'l-Lugateyn, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011
- ◆ Mustafa S.Kaçalın, Nevai'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011
- ◆ Gönül Alpay-Tekin, Ali Şir Nevayî, Ferhad ü Şirin, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2012
- ◆ Ülkü Çelik Şavk, Ali Şir Nevayî, Leyli vü Mecnün, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011
- ◆ Agâh Sırrı Levend, Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai

Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1958'den
ayrıbasım. TTK Yayını, Ankara 1958. Edebi makalalar